

मुक्तिः

प्रस्तावना

स्वस्वरूपाज्ञानस्य नाशे सति ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारात् मुक्तिः भवति। श्रूयते च – तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति। सा मुक्तिः द्विविधा जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिश्च। अद्वैतवेदान्तदर्शने जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोः विस्तरश आलोचनम् उपलभ्यते। कर्म त्रिविधं – प्रारब्धं, क्रियमाणं सञ्चितञ्चेति। ब्रह्मज्ञाने सति क्रियमाण-सञ्चितकर्मणोः नाशो भवति, परन्तु देहारम्भकस्य प्रारब्धकर्मणः नाशाभावात् देहस्य नाशो न भवति। मुक्तस्य ब्रह्मज्ञानिन एषा अवस्था हि जीवन्मुक्तिः। प्रारब्धकर्मनाशे सति देहनाशात् विदेहमुक्तिः भवति। प्रस्तुतपाठे अनयोः मुक्तयोः स्वरूपं साधनं प्रयोजनं च आलोचयिष्यन्ते। बहुभिर्द्वैतदार्शनिकैः जीवन्मुक्तिः न स्वीकृता। अतो पाठेऽस्मिन् जीवन्मुक्तिसिद्ध्यर्थं युक्त्य उपस्थापयिष्यन्ते। जीवन्मुक्तस्य लोकव्यवहारः, कर्मभिः तस्य अस्पृष्टता इत्यादयो विषया अत्र आलोचिता भविष्यन्ति। उभयविधमुक्तिसिद्धौ प्रमाणानि अपि यथाप्रयोजनम् उपस्थापयिष्यन्ते।

उद्देश्यानि

पाठमिमं पठित्वा अधःस्था विषयाः ज्ञास्यन्ते –

- जीवन्मुक्तेः स्वरूपम्
- विदेहमुक्तेः स्वरूपम्
- जीवन्मुक्तेः आवश्यकता अस्ति न वेति
- जीवन्मुक्तस्य साधनानि
- जीवन्मुक्तस्य लोकव्यवहाराः
- जीवन्मुक्तस्य कथमज्ञाननाशः
- विदेहमुक्तस्य का स्थितिः स्यात्
- विदेहमुक्तौ प्रमाणानि
- विदेहमुक्तेः आवश्यकता

२६.१) भूमिका

अत्रादौ अद्वैतवेदान्तरीत्या जीवन्मुक्तिः आलोच्यते। अथ केयं जीवन्मुक्तिः, जीवन्मुक्तेः किं प्रमाणम्, कथं वा जीवन्मुक्तेः सिद्धिः, किं वैतस्य प्रयोजनम् इत्यादिप्रश्नाः सुतरां समुदिताः स्युः।

अत्रोच्यते यत् जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखदुःखादिलक्षणः चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वात् बन्धो भवति। ब्रह्मज्ञाने सति एतेषां बन्धानां नाशो भवति। यदा च प्रारब्धकर्मणः भोगेन क्षयाभावात् जीवस्य शरीरम् अनुवर्तते परन्तु ब्रह्मज्ञानोदयात् कर्तृत्वादयो बन्धा दूरीभूता भवन्ति, तदा जीवन्नपि मुक्तः स जीवन्मुक्त इत्युच्यते।

वेदान्तसारे जीवन्मुक्तिप्रतिपादनकाले उच्यते यत् "जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चित-कर्म-संशय-विपर्ययादीनाम् अपि बाधितत्वात् अखिलबन्धरहितः ब्रह्मनिष्ठः" इति। जीवस्य स्वरूपं हि ब्रह्म। जीवस्य स्वरूपभूतस्य अखण्डब्रह्मणः ज्ञानं यदा भवति तदा स्वरूपाज्ञानं मूलाज्ञानं वा नश्यति, स्वस्वरूपं च साक्षात्कृतं भवति। अज्ञाननाशात् तत्कार्याणामपि सञ्चितकर्म-संशय-विपर्ययादीनां नाशो भवति, जीवश्च अखिलबन्धरहितः सन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठां लभते।

२६.२) जीवन्मुक्तेः प्रमाणम्

श्रुतिरेव प्रमाणं जीवन्मुक्तिसिद्धौ। आम्नातं च छान्दोग्योपनिषदि – तस्य तावदेव चिरं, यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये इति। श्रीमद्भगवद्गीतासु द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञस्य विषये विस्तरश उच्यते भगवता। तानि सर्वाण्येव वचांसि जीवन्मुक्तौ प्रमाणम्। उक्तं च –

"एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति" ॥ इति ॥

आचार्यः वसिष्ठः उक्तवान्- "यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च। अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते" ॥ इति ॥ विद्यारण्यस्वामिना जीवन्मुक्तावस्थाविषये उक्तं -

"द्वैतावस्था सुस्थिता चेदद्वैते धीः स्थिरा भवेत्।

स्थैर्यं तस्याः पुमानेष जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥ इति ॥

पाठगतप्रश्नाः

१. जीवन्मुक्तः कः?
२. मुक्तिः कतिविधा?
३. जीवन्मुक्तिः सर्वैः सम्प्रदायैः अङ्गीक्रियते वा?
४. जीवन्मुक्तेः प्रमाणं किम्?
५. वेदान्तसारस्य कः लेखकः?
६. धीः इत्यस्य कोऽर्थः?
७. जीवन्मुक्तलक्षणं किम्?

८. पुनः संसारबन्धो भवति वा?

२६.३) जीवन्मुक्तिस्वरूपविचारः

श्रुतिस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानि वर्तन्ते। तानि च कठवल्क्यादिषु पठ्यन्ते - विमुक्तश्च विमुच्यते इति। सर्वेषणाविनिर्मुक्तः सन् सर्वभूतस्थं परमात्मानं ध्यायन् जीवितदशायाम् अस्मिन्नेव लोके अविद्या-काम-कर्मादिप्रत्यक्षबन्धात् मुक्तो भूत्वा देहे विद्यमानोऽपि जीवो मुक्तो भवति। न तस्य पुनः देहान्तरप्राप्तिः सम्भवति। तथा च बृहदारण्यके आम्नायते -

"यदा सर्वे प्रमुच्यते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥ इति ॥

जीवस्य हृदि स्थिताः सर्वे कामाः पुत्रलोकवित्तैषणालक्षणा मुच्यन्ते तदा स जीवः कामवियोगात् जीवन्नेव अमृतो भवति। शरीरे विद्यमान एव ब्रह्मभावं मोक्षं प्राप्नोति। देहत्यागात् अनन्तरं न तस्य लोकान्तरप्राप्तिः भवति, अतो विदुषः प्राणा न उत्कामन्ति। यस्मिन् लोके ब्रह्मज्ञानं भवति, तत्रैव तस्य मोक्षो भवति। श्रूयते च – अत्र ब्रह्म समश्नुते इति।

श्रुत्यन्तरेऽपि-

"सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव समना अमना इव" इति। जीवन्मुक्तस्य देहेन्द्रियादिषु अभिमानाभावाद् यद्यपि चक्षुषा पश्यति तथापि वस्तुतो न पश्यति। तथैव शृण्वन्नपि न शृणोति, मन्वानोऽपि न मनुते। सेन्द्रियोऽपि स निरिन्द्रिय एव।

स्मृतिषु जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ-गुणातीतादिनामभिः तत्र तत्र व्यवहियते। वसिष्ठरामसंवादे जीवन्मुक्ति-विदेहमुक्तिविषये आलोचना दृश्यते। तथाह्युच्यते वसिष्ठेन –

"नृणां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम्।

सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहोन्मुक्ततेव या" ॥ इति ॥

लौकिकवैदिककर्मणां त्यागपूर्वकं केवलं ज्ञाननिष्ठाः आत्मविचारपरायणपुरुषाः जीवन्मुक्तावस्थां प्राप्नुवन्ति। एषा जीवन्मुक्तावस्था विदेहमुक्तावस्थायाः हेतुः। जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोः अवस्थयोः मुक्तदृष्ट्या कोऽपि भेदः नास्ति। किन्तु जीवन्मुक्तस्य सन्ति इन्द्रियादीनि इति लौकिकी दृष्टिः। तत्त्वदृष्ट्या तु इन्द्रियादिकं न तस्य सम्भवति। विदेहमुक्तौ तु देहनाशात् तदधिष्ठितानाम् इन्द्रियाणामपि असम्भवतापतति। आचार्यः वशिष्ठः उक्तवान् यत् देहेन्द्रियैः व्यवहारः क्रियते चेद् अपि जीवन्मुक्तस्य केवलं तत् लोकतः न तत्त्वतः। एतत् नामरूपात्मकं जगत् तस्य कृते नष्टम्। परन्तु केवलं प्रारब्धकर्मवशात् देहनाशपर्यन्तं जीवनं धारयति। अपि च एतत् नामरूपात्मकं जगत् केवलं चित्स्वरूपेण प्रतिभाति। प्रतीयमानं गिरिनीदीसमुद्रादिकं सर्वं मिथ्यावत् प्रतिभाति जीवन्मुक्तस्य। यतो हि जीवन्मुक्तस्य पुरुषस्य अज्ञानवृत्तीनाम् अभावात् बाह्यं जगत् सुषुप्तवत् प्रतीयते। अत्र प्रश्नः समुदेति यत् जीवन्मुक्तसुषुप्तयोः कः भेदः इति। अत्रोच्यते सुषुप्तौ तु अज्ञानवृत्तीनां तात्कालिकः अभावः भवति। परन्तु

जीवन्मुक्तस्य अज्ञानवृत्तयः पूर्णतया नश्यन्ति। अतः जीवमुक्तः न सौषुप्तकः पुरुषः। तथाहि वसिष्ठेन उच्यते-

"यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च।

अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते" ॥ इति ॥

सुखदुःखैः यस्य मनः विषादपूर्णम् न भवति, मुखे च विषादस्य चिह्नं न दृश्यते, यथाप्राप्ते स्थितिः यस्य दृश्यते स एव जीवन्मुक्तः इति उच्यते। तथाहि शास्त्रम्-

"नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखैर्मुखप्रभा।

यथाप्राप्ते स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते" ॥ इति ॥

शास्त्रैः उच्यते यत् शुक्रदेवः वामदेवः जनकः इत्यादयः महापुरुषाः जीवन्मुक्ताः आसन्। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति श्रुत्यनुसारेण आचार्योपदेशात् अविद्याबन्धनात् मुक्तः तत्त्वदर्शी व्यक्तिः यदा ब्रह्मस्वरूपं जानाति तदा एव शरीरत्यागं न करोति। देहारम्भकस्य प्रारब्धस्य उपभोगेन एव विदेहमुक्तिः भवति। यद्यपि अज्ञानस्य नाशः जातः ब्रह्मसाक्षात्कारेण तथापि प्रारब्धस्य कार्यवशात् किञ्चित् कालपर्यन्तं शरीरं तिष्ठति। अत एव जीवन्मुक्तः इति उच्यते। तथैव श्रुत्या आम्नायते यत् नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि इति। अतः भोगं विहाय कोटिकल्पकैः न कर्म क्षीयते। एषा स्मृतिः जीवन्मुक्तावस्थायां प्रमाणम्। अतः जीवन्मुक्तेः अङ्गीकारः न क्रियते चेत् एतासां श्रुतीनाम् अनुपपत्तिः भवेत्।

आचार्यः सदानन्दयोगीन्द्रः उक्तवान् यत् ज्ञानेन पुण्यात्मनः अज्ञानस्य बोधो भवति। परन्तु प्रारब्धकर्मवशात् फलभोगसमाप्तिः न भवति। अतः शरीरस्य धारणं भवति। स एव जीवन्मुक्तः इति उच्यते। अत्र अज्ञानं ब्रह्मविषयकम् भवति। अतः सदानन्दयोगीन्द्रः स्वस्वरूपभूत-अखण्डब्रह्मणः ज्ञानम् एव अज्ञानस्य विनाशकः इति उक्तवान्। अधुना प्रश्नो भवति ज्ञानं कथं स्वविरोधिनः अज्ञानस्य नाशको भवति। आलोकः यथा अन्धकारस्य विनाशकः ब्रह्मज्ञानमपि तथैव अज्ञानस्य विनाशकम्। अज्ञानम् अनादिकालात् विद्यमानम् अस्ति चेद् अपि ब्रह्मज्ञानस्य उदयेन नष्टं भवति। किञ्च युगयुगान्तसञ्चितं अनादिकालसञ्चितं तमः प्रदीपप्रज्वलेन अपसारितं भवति, प्रत्यूषे पुनः दीपस्य अपसारणेन तमोराशिः गुहां पूरयति। तथैव अखण्डब्रह्माकारचित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितचिदाभासः अज्ञानं विनाशयति। सदानन्देन अध्यारोपापवादपुरस्सरं तत्त्वंपदार्थौ शोधयित्वा तत्त्वमसीति वाक्येन अखण्डार्थे अवबोधिते अधिकारिणः अहं नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-सत्य-स्वभाव-परमानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्म अस्मीति अखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिः उदेति। सा तु चित्प्रतिबिम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नम् अज्ञातं परं ब्रह्म विषयीकृत्य तद्गत अज्ञानम् एव बाधते। किञ्च, अज्ञानस्य नाशे सति अज्ञानकार्यत्वात् स्वयम् अपि नश्यति। तदा पटकारणतन्तुदाहे पटदाहवत् कार्यम् अपि नश्यति। अखण्डाकारचित्तवृत्तिः एव अज्ञानं नाशयति। अज्ञानस्य नाशे सति ज्ञानं तु स्वयं प्रकाशते। तदा तु दग्धबीजं यथा पुनः अङ्कुरजनने समर्थं न भवति तथैव ज्ञानाग्निना भस्मीकृतं कर्मजातं पुनः पुरुषं न बध्नाति। ज्ञानम् अज्ञानस्य सर्वाणि कार्याणि नाशयति चेत् अपि प्रारब्धस्य नाशं कर्तुं न शक्नोति।

अत्र जेयं कर्म त्रिविधम्। प्रारब्धकर्म, सञ्चितकर्म, क्रियमाणकर्म चेति। यत् कर्म इह जन्मनि फलं प्रदातुम् आरब्धवत् तत् प्रारब्धकर्म इति। जीवस्य प्रयाणकाले सञ्चितकर्मणां केनचित् जन्मशरीरादिभोगाय उद्बुद्धं भूत्वा शरीरं निर्मायते, तत् कर्म प्रारब्धकर्म। प्रारब्धातिरिक्तं कर्म सञ्चितकर्म। यत् भविष्यत्काले फलं प्रदास्यति जन्मजन्मान्तरसञ्चितं तत् कर्मफलं सञ्चितकर्म इति उच्यते। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते इति स्मृतिः सर्वसञ्चितक्रियमाणकर्माणि ब्रह्मज्ञानेन नश्यन्ति इति आख्याति। परन्तु प्रारब्धकर्माणि न नश्यन्ति। अस्मिन् जन्मनि क्रियमाणाणि यानि कर्माणि फलप्रदानं न कुर्वन्ति, भाविकाले फलप्रदानाय सञ्चितानि तिष्ठन्ति तानि क्रियमाणकर्माणि इति उच्यते। अतः प्रारब्धस्य तु भोगेन एव क्षयः। यावत्कालपर्यन्तं च प्रारब्धस्य भोगो भवति तावत्कालपर्यन्तं शरीरधारणं तु अवश्यम् आपतति।

ननु अज्ञानस्य मूलोच्छेदे किं ज्ञानेन भवति न वेति। यदि स्यात् ज्ञानेन अज्ञाननाशः तर्हि अज्ञानकार्यस्य प्रारब्धस्य अपि नाशः ज्ञानेन स्यात्, यथा तन्तुनाशे तत्कार्यस्य पटस्यापि नाशः भवति। यदि ज्ञानेन न अज्ञाननाशस्तर्हि ब्रह्मज्ञानस्य व्यर्थतापत्तिः स्यात्। अत्र उच्यते अद्वैतवेदान्तिभिः यत् ज्ञानम् अज्ञानस्य नाशकारणं परन्तु यथा मूलोच्छेदेन वृक्षस्य अपि उच्छेदः भवति तथा अत्र ज्ञानेन अज्ञानस्य नाशे सति तत्क्षणात् एव शरीरस्य नाशो न भवति। प्रारब्धरूपस्य प्रतिबन्धकस्य कारणात् सामग्र्यां सत्यामपि न कार्यम् उत्पद्यते। यतो हि प्रारब्धस्य यावन्न भोगेन क्षयः तावत् शरीरं तिष्ठति।

अत्र पुनः प्रश्नः जायते यत् प्रारब्धस्य ज्ञानाविरोधे किं कारणम् इति। सर्वकर्मनाशकत्वेऽपि ज्ञानस्य प्रारब्धनाशकत्वं कुतो नेति चेदुच्यते वेदान्ताचार्यैः यत् दृष्टानुरोधेन एव एतत् स्वीकर्तव्यम्। अत्र परमार्थतः जगत् नास्ति एव। परन्तु लोके दर्शनात् एव शास्त्रेण उच्यते। अपि च नैयायिकाः अपि दर्शनवशात् एव परमाणुं स्वीकुर्वन्ति। एवं जीवन्मुक्ता अपि दृष्टाः लोके। अतो ज्ञानेन न हि प्रारब्धस्य क्षय इति उपपद्यते, अन्यथा शरीरे विद्यमानस्य कदाचिदपि विद्योदयः न स्यात्। परन्तु शुकवामदेवादयः मुक्तपुरुषत्वेन प्रसिद्धाः, शास्त्रेष्वपि उल्लिखिताः।

यदि ब्रह्मविद्या मूलाविद्यां सम्पूर्णतया दहति तर्हि अविद्यायाः दाहकारणात् कथं विदुषो देहादिप्रतिभासः भवेदिति चेदुच्यते दृश्यते हि लोके यत् विद्युत् गच्छति चेद् अपि किञ्चित्क्षणपर्यन्तं व्यजनं तु चलति एव। अपि च रज्जौ सर्पः बाधितः चेत् अपि भयकम्पनादि तत्क्षणात् न गच्छति। तथैव निवृत्तः भवति चेत् अपि न तत्क्षणात् एव चक्रस्य भ्रमक्रिया न निवृत्ता भवति। प्रकृते अपि जीवन्मुक्तदशायाम् अज्ञानं नश्यति चेत् अपि अज्ञानसंस्काराः न नश्यन्ति। अयम् अविद्यासंस्कारः एव जीवस्य परममुक्तौ बाधकः भवति।

पाठगतप्रश्नाः

९. कर्म कतिविधं वर्तते?
१०. क्रियमाणकर्म किम्?
११. किं सञ्चितकर्म?
१२. किं प्रारब्धकर्म?

१३. ज्ञानेन साकं कस्य कर्मणः विरोधः नास्ति?
 १४. प्रारब्धकर्मणः कथं क्षयः भवति?
 १५. क्रियमाणकर्मणः क्षयं कथं भवति?
 १६. सत्ता कतिविधा?
 १७. जगतः पारमार्थिकसत्ता अस्ति वा?
 १८. जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तेः हेतुः अस्ति वा?

२६.४) जीवन्मुक्तस्य आचरणम्

जीवन्मुक्तस्य स्वरूपम् उक्त्वा इदानीं तस्य आचरणविषये उच्यते। तथाहि ऐन्द्रजालिकः स्वक्रीडाम् इन्द्रजालम् इति ज्ञात्वा सत्यरूपेण यथा न गृह्णाति तथा जीवन्मुक्तः जगत्प्रपञ्चं मिथ्या इति ज्ञात्वा सत्यरूपेण न पश्यति। अतः एव जीवन्मुक्तः पुनः मांसशोणितादीन् न पारमार्थिकतया गृह्णाति। अपि च जीवन्मुक्तस्य बुभुक्षा शोकः मोहः एते धर्माः तत्त्वतः न भवन्ति। यद्यपि व्यवहारतः जनाः पश्यन्ति जीवन्मुक्ताः पुरुषाः अज्ञानबद्धाः पुरुषाः इव व्यवहरन्ति तथापि यातुकारस्य इन्द्रजालवत् तत् मिथ्या एव। तथाहि श्रुतिः यत् सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव इति। अपि च उददेशसाहस्रीग्रन्थे उच्यते यत्-

"सुषुप्तवत् जाग्रति यो न पश्यति पश्यन्नपि चाद्वयत्त्वतः।

कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्यो इतीह निश्चयः" ॥ इति।

यः पुरुषः सुषुप्तवत् पश्यति जाग्रत्कालम्। किञ्च जीवन्मुक्तस्य अद्वैतस्य निश्चयः जातः। अतः यद्यपि द्वैतं पश्यति तथापि अद्वैतेन द्वैतस्य बाधवशात् न तु द्वैतं तत्त्वतः पश्यति। अपरदृष्ट्या यद्यपि स कार्यं कुर्वन् अस्ति परन्तु जीवन्मुक्तः निष्क्रियः एव। जीवन्मुक्तः एव आत्मवित् भवति, न अन्यः इति एव निश्चयः।

जीवन्मुक्तस्य संसारदशायाम् अनुष्ठीयमानानां पुर्वाहारविहारादीनां यथा अनुवृत्तिः भवति तथैव ब्रह्मज्ञानात् पुर्वं विद्यमानानां शुभवासनानाम् अपि अनुवृत्तिः भवति। किञ्च शुभाशुभयोः उपरि औदासीन्यं भवति। यद्यपि जीवन्मुक्तपुरुषः साधारणजनः इव आचरणं करोति तथापि तस्य कुत्रापि अभिमानं न तिष्ठति। अतः तत्त्वज्ञानात् परं प्रपञ्चस्य वस्तूनाम् उपरि तस्य औदासीन्यं भवति। दर्पणे यथा मुखप्रतिविम्बस्य मानापमानैः न किञ्चित् परिवर्तनं भवति, जीवन्मुक्तस्य अपि जगन्मिथ्यात्वज्ञानात् हर्षाविषादादि न भवति। यतो हि जीवन्मुक्तस्य तदानीं बोधः जायते यत् प्रतीयमानं जगत् तु मिथ्या प्रातिभासिकम्। न केवलं जगत् अपि तु शास्त्रम् अपि तस्य निकटे मिथ्यावत् प्रतिभाति। यथा प्रदीपः मार्गस्य अन्धकारं नाशयित्वा गृहपर्यन्तं नयति पथिकं ततः तस्य कार्यं नश्यति तथैव शास्त्रम् अपि अज्ञानिनं मार्गं प्रदर्श्य आत्मज्ञानं प्रति नयति, ततः शास्त्रस्य उपादेयत्वं नश्यति। अत्र प्रश्नः सम्भवति यत् स्वप्ने अपि जनाः प्रातिभासिकं वस्तु पश्यति। अतः स्वप्नस्थजीवन्मुक्तयोः कः भेदः इति। अत्र समाधानं तु स्वप्ने यद्यपि प्रातिभासिकं वस्तु विद्यते तथापि स्वप्ने स्वप्नस्थस्य ज्ञानं न भवति एतत्

प्रातिभासिकं वस्तु इति। परन्तु जीवन्मुक्तः जानाति एतत् जगति विद्यमानं वस्तु प्रातिभासिकं मिथ्या इति।

जीवन्मुक्तः यदि प्रपञ्चं मिथ्यावत् जानाति तर्हि जीवन्मुक्तस्य पापपुण्ययोरपि मिथ्यादृष्टिः स्यात्। तथात्वे जीवन्मुक्तस्य स्वेच्छाचारप्रसङ्गः समापतेत्। जीवन्मुक्तश्च यदि स्वेच्छाचारी स्यात् तर्हि साधारणमानवेभ्यो न तस्य भेदः स्यात्। अतः जीवन्मुक्तेः लोकयात्रोच्छेदकरत्वं स्यात्। अतः एव जीवन्मुक्तिवर्णनसमये आचार्यः सदानन्दयोगीन्द्रः उक्तवान् यत् जीवन्मुक्तस्य शुभवासनानाम् अपि अनुवृत्तिः भवति। किञ्च लोकदृष्ट्या तु यथेच्छाचरित्वं जीवन्मुक्तस्य भवितुं शक्नोति। जीवन्मुक्तः स्वस्य भोजनम् अपरस्मै ददाति, योगप्रभावात् आर्ताय आरोग्यं ददाति। जीवन्मुक्तः लोकसंग्रहार्थं मुक्तेः परमपि कर्म करोति इति गीतासु निगदितम्। जीवन्मुक्तः ज्ञानं प्राप्य न स्वेच्छाचारी स्यात्, यतो हि अशुभादिवासना साधनकाले एव लुप्ता भवति। अतः शुभवासनानाम् एव अनुवृत्तिः स्यात्। अतः एव वेदान्तगुरुः सुरेश्वराचार्यः उक्तवान् यत्-

"बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेच्छाचरणं यदि।

शूनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे" ॥ इति ॥

आचार्यः उक्तवान् यदि यः मुमुक्षुः अद्वैततत्त्वस्य साक्षात्कारं कृत्वा यथेच्छाचारी भवति तर्हि साधारणजनतः को भेदः तस्य। यदि उभयोः अशुचिभक्षणे एव मतिः स्यात् तर्हि शूनतत्त्वदृशयोः को भेदः।

आचार्यः विद्यारण्यः तत्त्वदर्शिनां कृते कथम् आचरणं कर्तव्यं तत् उपदिष्टवान्। तद्यथा-

"विद्वराहादितुल्यत्वं मा काङ्क्षीस्तत्त्वविद्भवान्।

सर्वधीदोषसंत्यागाल्लोकैः पूज्यस्व देववत्" ॥ इति ॥

अस्यार्थो हि सर्वोत्कृष्टहेतुज्ञानवान् त्वं कामादित्यागाशक्तत्वेन सर्वाधमविड्वाहादिसाम्यं मा काङ्क्षीः मा कुरु। किन्तु कामादिलक्षणसकलमनोदोषनाशेन सर्वजनैः देववत् पूज्यो भवेत्।

२६.५) विदेहमुक्तिः

जीवन्मुक्तेः अनन्तरं विदेहमुक्तेः स्वरूपम् उच्यते। जीवन्मुक्तस्य एव विदेहमुक्तिः भवति। जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मणः उपभोगेन क्षयात् देहनाशे सति विदेहमुक्तिः भवति। सञ्चितादिकर्मणां तु पूर्वमेव नाशः जातः। अतः इतोऽपि किमपि कर्म न अवशिष्यते जीवन्मुक्तस्य फलभोगाय। अतः देहनाशाद् विदेहमुक्तिः भवति। एषा एव मुक्तिः परममुक्तिः इत्युच्यते, स्वस्वरूपेण ब्रह्मणा साकम् एकीभावः भवति। तथा च शास्त्रं-

"जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव" ॥ इति ॥

यथा वायुः कदाचित् चलनं त्यक्त्वा निश्चलरूपेण अवतिष्ठते तथा मुक्तः आत्मा उपाधिकृतं संसारं त्यक्त्वा स्वस्वरूपेण अवतिष्ठते। तदा आत्मनः कुत्रापि गतिः न भवति। तथाहि श्रुतिः- "इहैव प्रविलीयन्ते कामाः" इति "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति च।

अपि च विदेहमुक्तस्य स्थितिः शास्त्रैः प्रतिपाद्यते तद्यथा-

"विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति।

न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः" ॥ इति ॥

विदेहमुक्तस्य पुनः आविर्भावः न भवति। अपि च विदेहमुक्तस्य अस्तोऽपि न भवति। विदेहमुक्तः न सत्स्वरूपविशिष्टः न असत्स्वरूपविशिष्टः भवति। अपि च तस्य न कोऽपि व्यवहारः भवति। न अयं समष्टिरूपः न अयं व्यष्टिरूपः।

जीवन्मुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारः यद्यपि जातः तथापि तस्य प्रबलप्रारब्धकर्मवशात् तस्य अन्तिमा मुक्तिः न भवति। अतः विदेहमुक्तेः आवश्यकता तस्य वर्तते।

कर्म एव जीवस्य लोकान्तरगमनस्य कारणं भवति। अतः कर्मणः नाशात् विदेहमुक्तस्य कुत्रापि गमनं न भवति। अत्र लीनतां प्राप्नोति। किञ्च, सर्वेषां कर्मणां नाशात् तस्य पुनः जन्म न भवति। तथाहि श्रुतिः-

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः।

अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥ इति ॥

अत्र ब्रह्मज्ञस्य या विदेहमुक्तिः वर्णिता सा मुक्तिः तु औपचारिकी अस्ति। यथा सांख्याः वदन्ति यत् पुरुषस्य बन्धः नास्ति, मुक्तिः अपि नास्ति। वस्तुतः यदि बन्धः स्यात् तर्हि कदापि तस्य मुक्तिः न स्यात्। तथैव अद्वैतवेदान्तिभिः अपि बन्धस्य सत्यता न अङ्गीक्रियते। अतः परमार्थभूता मुक्तिः अपि नास्ति। अतः मुक्तिः तु औपचारिकी एव। यदि मोक्षः जायेत तर्हि मोक्षस्य अपि नाशः स्यात्। कारणं हि जगति यानि वस्तुनि उत्पद्यन्ते तानि वस्तूनि नश्यन्ति च। अतः मोक्षस्यापि अनित्यता आगता। अतः मोक्षः नास्ति। बन्धकारणम् अपि नास्ति। अतः मोक्षबन्धौ तु सापेक्षौ एव। तथाहि गौडपादाचार्यः उक्तवान् माण्डुक्यकारिकायां यत् -

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" ॥ इति ॥

अतः निरोधः नास्ति। जीवस्य उत्पत्तिः अपि नास्ति। च जीवः बद्धो वर्तते। अतः बन्धकारणम् अपि नास्ति। अपि च मुमुक्षुः अपि नास्ति। मोक्षः अपि नास्ति। एषा एव परमार्थता इति। अतः परमार्थतः अखण्डं सच्चिदानन्दं ब्रह्म एव सत्यम्। अन्यत् सर्वं मिथ्या।

अत्र पुनः प्रश्नः भवति यदि जीवः चिरमुक्तः भवति तर्हि तस्य जीवस्य मोक्षः क्रियासाध्यः नास्ति। अतः मोक्षस्य कथं पुरुषार्थता स्यात्। लोके प्रार्थ्यते यत् पुरुषैः स पुरुषार्थः। अपि च अप्राप्तस्य प्राप्तिः एव पुरुषार्थः। ततः एव पुरुषस्य प्रवृत्तिः भवति। अतः पुरुषप्रवृत्त्यभावात् मोक्षस्यापि पुरुषार्थता न

अङ्गीकृता स्यात्। अत्र समाधानं कथयति यत् न केवलम् अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिः एव पुरुषार्थः। अपि तु, प्राप्तस्यापि प्राप्तिः पुरुषार्थः इति स्वीक्रियते। तद्यथा मम उपनेत्रम् मया अज्ञानवशात् कुत्रापि स्थापितं विस्मृतञ्च। तदा कश्चन उक्तवान् यत् तव उपनेत्रम् अत्रैव अस्ति। तेन च उपनेत्रं प्राप्तं भवति। अत्र मम उपनेत्रम् आसीत् एव। परन्तु मया अज्ञानवशात् विस्मृतम्। अज्ञानस्य नाशे सति पुनः प्राप्तम्। एतत् तु प्राप्तस्य प्राप्तिः। अतः जीवः मुक्तः एव। परन्तु अज्ञानवशात् नैव ज्ञातं तस्य स्वरूपम्। यदा आत्मज्ञानम् अभवत् तदा तु अज्ञानस्य नाशः जातः। अतः जीवः स्वस्वरूपमपि ज्ञातवान्।

अपि च भगवान् श्रीकृष्णः गीतायाम् उक्तवान् यत् -

"प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते" ॥ इति ॥

कामाः त्रिविधाः भवन्ति। बाह्याः आन्तरा वासनामात्ररूपाः। उपार्जिताः मोदकादयः बाह्याः, आशामोदकादयः आन्तराः, पथिगततृणादिवत् आपाततः प्रतीता वासनारूपाश्च। एतेषां त्रिविधकामानां क्षये सति धीः समाहिताः भवति। तदा एव सर्वे कामाः परित्यक्ता भवन्ति। तेन च जीवन्मुक्तिः भवति। ततः प्रारब्धक्षये सति विदेहमुक्तिः भवति।

किञ्च दुःखं रागादिनिमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा सन्तापात्मिका प्रतिकूला चित्तवृत्तिः। तादृशे दुःखे प्राप्ते सति अहं पापी धिङ् मां दुरात्मानम् इति अनुतापात्मिका तमोगुणविकारत्वेन भ्रान्तिरूपा चित्तवृत्तिः उद्वेगः। सुखं तु राजत्व-पुत्रलाभादिजन्या सात्त्विकी प्रीतिरूपा अनुकूला चित्तवृत्तिः। तस्मिन् सुखे सति आगामिनः तादृशस्य सुखस्य कारणं पुण्यम् अनुष्ठाय तादृशसुखापेक्षारूपा तामसी वृत्तिः स्पृहा। अत्र च सुखदुःखयोः पूर्वकर्मप्रापितत्वात् व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिसम्भवात् च तदुभयं समुत्पद्यते। अतः उद्वेगस्पृहे तु न विवेकिनः सम्भवतः। तथा रागभयक्रोधाश्च न अस्य विद्यन्ते। एवं लक्षणलक्षितस्य स्थितधीजनस्य एव प्रारब्धनाशे सति विदेहमुक्तिः भवति। तथाहि भगवता श्रीकृष्णेन प्रोक्तं यत्-

"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते" ॥ इति ॥

जीवन्मुक्तः यदा तस्य सर्वाणि अङ्गानि विषयेभ्यः आत्मनि प्रतिष्ठापयन्ति तदा एव जीवन्मुक्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति। यथा कूर्मः स्वयम् एव तस्य अङ्गानि स्वदेहे गृह्णाति तथैव स्थितप्रज्ञः अपि तस्य इन्द्रियाणि वशीकुर्वन्ति। समाधितः उत्थितस्य पुरुषस्य इन्द्रियाणि तस्य स्ववशे तिष्ठन्ति। यतो हि समाधौ अज्ञानवृत्तिनां तु नाशः भवति। अतः यद्यपि इन्द्रियाणि लोकदृष्ट्या कार्यं कुर्वन्ति तथापि तत्त्वतः तु नैव कार्यं कुर्वन्ति। तथाहि आह गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन यत् -

"यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ॥ इति ॥

अपि च यदा इन्द्रियैः विषयात् रागमोहादीनां वासानानां नाशो भवति तदा एव पुरुषः मुक्तः भवति। तत् समाध्यभ्यासबलात् एव भवति। समाधिना एव चित्तस्य प्रसन्नता जायते। तादृशस्य समाहितचित्तस्य जीवन्मुक्तस्य काले प्रारब्धक्षयात् विदेहमुक्तिः भवति।

अत्र प्रश्नः भवति यत् मृत्योः परम् अपि इन्द्रियाणि न कार्यं कुर्वन्ति। इन्द्रियादीनाम् उपरमः दृश्यते। मृतस्य अपि लोकव्यवहारादिकं न दृश्यते। अतः मृत्युविदेहमुक्त्योः किं पार्थक्यम् अस्ति। अत्र एतत् ज्ञेयं यत् मृत्यौ सत्याम् इन्द्रियाणि सूक्ष्मशरीरावयवतया उत्क्रान्तानि भवन्ति, नूतनदेहं प्रति गच्छन्ति। परन्तु अज्ञानस्य नाशो न भवति मरणशीलस्य। अतः अज्ञानकारणात् उत्क्रामतो जीवस्य शरीरधारणं भवति। परन्तु जीवन्मुक्तेः अनन्तरं यस्य विदेहमुक्तिः भवति, तस्य तु पुनः जन्ममराणादिकं न भवति। यतो हि विदेहमुक्तस्य अज्ञानस्य अशेषतः विनाशो भवति। अतः अज्ञानजन्यानि यानि कार्याणि भवन्ति तानि तु न सम्भवन्ति विदेहमुक्तस्य।

पाठगतप्रश्नाः

१९. विदेहमुक्तेः किं लक्षणम्?
२०. कस्य विदेहमुक्तिः भवति?
२१. मृत्युविदेहमुक्त्योः पार्थक्यम् किम्?
२२. सर्वेषां विदेहमुक्तिः भवति वा?
२३. विदेहमुक्तेः परं पुनः जन्म भवति वा?
२४. विदेहमुक्तेः अनन्तरं प्रारब्धकर्मणः किं भवति।
२५. जीवन्मुक्तस्य यदि अज्ञानं न तिष्ठति तर्हि विदेहमुक्त्या किं नश्यते?
२६. चार्वाकाः किं विदेहमुक्तिं स्वीकुर्वन्ति ?
२७. विदेहमुक्तस्य प्रमाणं किम्?
२८. विदेहमुक्तस्य पुण्यफलं तिष्ठति वा?

पाठसारः

वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयसम्पन्नः मुमुक्षुः प्रमाता पुरुषः जीवन्मुक्त्यवस्थां गच्छन्ति। जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखदुःखादिलक्षणः अखिलः यः चित्तधर्मः सः क्लेशरूपत्वात् बन्धो भवति। तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिः। जीवन् सन् मुक्तः जीवन्मुक्तः इति। वेदान्तसाराख्ये प्रकरणग्रन्थे जीवन्मुक्तेः लक्षणं विस्तरेण आलोचितम्। 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' 'सचक्षुः अचक्षुरिव सकर्ण अकर्ण इव'

इत्यादिश्रुतिवाक्यानि जीवन्मुक्तस्य पुरुषस्य स्वरूपं प्रस्तुवन्ति। 'सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति' इत्यादिश्रुतिवाक्यैः जीवन्मुक्तस्य स्वभावः उक्तः। जीवन्मुक्त एव पुरुषः प्रारब्धनाशात् परं विदेहमुक्तिं लभते। प्रारब्धकर्मणां क्षये सति जीवन्मुक्तस्य पुरुषस्य न किमपि कर्म तिष्ठति फलभोगाय। ततश्च तस्य विदेहमुक्तिः भवति। एषा एव मुक्तिः परममुक्तिः। विदेहमुक्तौ जीवः ब्रह्मस्वरूप एव भवति। अस्याः विदेहमुक्तेः स्थितिः शास्त्रैः प्रतिपाद्यते तद्यथा-

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति।

न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः" ॥ इति ॥

पाठान्तप्रश्नाः

१. जीवन्मुक्तलक्षणस्य व्याख्यानं कुरु?
२. विदेहमुक्तलक्षणं व्याख्यानं कुरु?
३. जीवन्मुक्तस्य आचरणविषये लिख्यताम्?
४. जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोः पार्थक्यम् किम्?
५. त्रिविधकर्मणः विवरणं लिखतु?
६. जीवन्मुक्तेः प्रयोजनं किम् आलोच्यताम्?

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि-

१. अखिलबन्धरहितः आत्मा एव जीवन्मुक्तः इति नाम्ना कथ्यते।
२. अद्वैतवेदान्तमते मुक्तिः द्विविधा। जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिश्चेति।
३. न जीवन्मुक्तिः सर्वैः सम्प्रदायैः अङ्गीक्रियते।
४. रामकृष्णादयः पुरुषाः जीवन्मुक्ताः आसन्। अपि च शास्त्रप्रमाणम् अस्ति।
५. वेदान्तसारस्य लेखकः सदानन्दयोगीन्द्रः।
६. धीपदेन अत्र बुद्धेः ग्रहणं भवति।
७. वेदान्तसारे उच्यते यत् जीवन्मुक्तः नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तद् अज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चित-कर्म-संशय-विपर्ययादीनाम् अपि बाधितत्वात् अखिलबन्धरहितः ब्रह्मनिष्ठः इति।
८. जीवन्मुक्तस्य पुनः संसारबन्धः न भवति।
९. कर्म त्रिविधं वर्तते। सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणभेदात्।
१०. अस्मिन् जन्मनि क्रियमाणानि कर्माणि हि क्रियमाणकर्मपदवाच्यानि।

११. फलदानाय अनुन्मुखानि यानि कर्माणि अनादिकालतः अर्जितानि सञ्चितानि च तिष्ठन्ति तत् सञ्चितकर्म।
१२. सञ्चितकर्मसु किञ्चिद् एकं कर्म शरीरं प्रारभते। शरीरारम्भकं तत् कर्म एव प्रारब्धं कर्म।
१३. ज्ञानेन साकं प्रारब्धकर्मणः विरोधः नास्ति।
१४. प्रारब्धकर्मणः उपभोगात् क्षयो भवति।
१५. ज्ञानेन एव क्रियमाणकर्मणः क्षयो भवति।
१६. सत्ता त्रिविधा। व्यवहारिकी, प्रातिभासिकी, पारमार्थिकी चेति।
१७. जगतः पारमार्थिकी सत्ता नास्ति।
१८. जीवन्मुक्तिः एव विदेहमुक्तेः हेतुः।
१९. प्रारब्धकर्मणां क्षये सति जीवन्मुक्तस्य पुरुषस्य न किमपि कर्म तिष्ठति फलभोगाय। ततश्च तस्य विदेहमुक्तिः भवति।
२०. जीवन्मुक्तस्य एव विदेहमुक्तिः भवति। अतः विदेहमुक्तेः कारणं जीवन्मुक्तिः इत्यपि वक्तुं शक्यते।
२१. मृत्यौ सत्याम् इन्द्रियाणि सूक्ष्मशरीरावयवतया उत्क्रान्तानि भवन्ति, नूतनदेहं प्रति गच्छन्ति। परन्तु अज्ञानस्य नाशो न भवति मरणशीलस्य। अतः अज्ञानकारणात् उत्क्रामतो जीवस्य शरीरधारणं भवति। परन्तु जीवन्मुक्तेः अनन्तरं यस्य विदेहमुक्तिः भवति, तस्य तु पुनः जन्ममराणादिकं न भवति। यतो हि विदेहमुक्तस्य अज्ञानस्य अशेषतः विनाशो भवति।
२२. सर्वेषां विदेहमुक्तिः न भवति। यस्य अशेषतया अज्ञानस्य नाशो भवति तस्यैव विदेहमुक्तिः भवति।
२३. विदेहमुक्तेः अनन्तरं पुनः जन्म न भवति।
२४. आम् प्रारब्धकर्मणो नाशे विदेहमुक्तिः भवति। यतो हि उपभोगेन क्षयः भवति प्रारब्धस्य।
२५. यद्यपि जीवन्मुक्तस्य अज्ञानं न तिष्ठति तथापि तस्य प्रारब्धकर्म तु तिष्ठति। यदा प्रारब्धस्य नाशो भवति तदा विदेहमुक्तिः भवति।
२६. आम् चार्वाकाः विदेहमुक्तिं स्वीकुर्वन्ति। परन्तु तेषां विदेहमुक्तिः इत्युक्ते केवलं शरीरनाशः इति।
२७. विदेहमुक्तेः प्रमाणं तु यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव इत्यादिभिः स्मृतिभिः अवगम्यते।
२८. विदेहमुक्तस्य अशेषतः अज्ञाननाशात् तस्य पुण्यम् अपि न तिष्ठति।

॥ इति षड्विंशः पाठः ॥

